

Another Challenge Regarding the Attribution of the Authorship of ‘Ushshāq-nāmeḥ

Gholam Reza Kafi¹, Ali Asghar Ghafouri²

1. Introduction

The tradition of composing dah-names, or ten section works, holds an ancient history in Persian literature, particularly in mystical, didactic, and philosophical genres. In these works, various theological, ethical, epistemological, philosophical, and similar topics are often explored, primarily in the form of mathnawī (rhyming couplets) with a consistent meter and length.

The ‘Ushshāq-nāmeḥ (The Book of Lovers) is a mathnawī consisting of 1,064 couplets on philosophy and mysticism. While it may not excel in poetic elements, it is characterized by simplicity, free from pretension or artificiality, and is successful in expressing poetic emotions.

However, the attribution of this work is entangled between Fakhr al-Dīn ‘Irāqī and ‘Atā’ī Tabrīzī. Although reclaiming the work from ‘Irāqī has gained some attraction over the past fifty years, the number of supporters remains limited, leaving room for further scrutiny. This article aims to definitively determine the author of ‘Ushshāq-nāmeḥ through rational and textual evidence, employing an analytical and argumentative research methodology. Alternatively, it seeks to inspire researchers to reconsider this attribution with greater care.

2. Literature Review

For years, and indeed centuries, the work known as ‘Ushshāq-nāmeḥ has been attributed to Fakhr al-Dīn ‘Irāqī. It is said that “Julian Baldick was the first to question this attribution after examining the content of the work, demonstrating the inaccuracy of its association with ‘Irāqī. This hypothesis was later confirmed with the discovery of the manuscript collection Safīnah-yi Tabrīz, which contains the oldest manuscript of ‘Ushshāq-nāmeḥ” (Pourjavadi, 2001: 28). Moreover, as indicated by the virtual library of the Islamic Consultative Assembly (accessed on 24 May 2024) and the Encyclopedia of Persian Language and Literature, Volume 4, under the entry for ‘Irāqī, “the first doubts regarding the attribution of this work arose when Blochet encountered an incomplete manuscript dated 709. On the final page of this manuscript, the scribe stated that the work belonged to a poet named ‘Atā’ī. Blochet notes that the manuscript is incomplete. On its last page, there is a note claiming that someone had heard the work was authored by a poet named ‘Atā’ī, who was a cloth merchant in the Tokat bazaar. Since his business did not thrive, he sought refuge in a mosque and composed one thousand low-quality verses, attributing them to Fakhr al-Dīn ‘Irāqī. ‘Irāqī, out of friendship with ‘Atā’ī, allowed the work to be included in his divan.” Eventually, with the discovery of Safīnah-yi Tabrīz, which

---

1-Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Shiraz University, Shiraz, Iran; email of the corresponding author: ghkafi@shirazu.ac.ir

 ORCID: 0000-0003-2748-0916

2- PhD Candidate of Persian Language and Literature, Shiraz University, Shiraz, Iran; email: Aliasfharhghafoori@gmail.com

 ORCID: 0001-7296-4381-0009

 10.48308/hlit.2025.237102.1339

explicitly mentions the name ‘Izz al-Dīn Tabrīzī, this doubt was resolved.

The entirety of the claim attributing this collection to ‘Atā’ī originates from this account, which, according to the footnotes of Pakistani scholar Muhammad Akhtar Cheema, dates back to 1973. He writes, “In late 1973, Julian Baldick published an article in *Studia Iranica*, Vol. 2, pp. 67–78, in English, based on Blochet’s notes in the catalog of Persian manuscripts in Paris regarding Sheikh ‘Irāqī’s ‘Ushshāq-nāmeḥ. In the article, he attributed the work to ‘Atā’ī” (Cheema, 1993: 77).

An examination of the brief and unreliable references by proponents of ‘Atā’ī reveals that their claims are based on conjecture and unverified reports. How could an incomplete manuscript possess a “final page”? Moreover, the claim relies on hearsay, suggesting the possibility that ‘Irāqī’s name was misheard as ‘Atā’ī, or that the individual in question—or the scribe—forgot the actual author’s name, which could indeed be ‘Irāqī. Additionally, *Safīnah-yi Tabrīz* is not the oldest manuscript containing ‘Ushshāq-nāmeḥ. As noted in Professor Sa’īd Nafīsī’s introduction to the *Collected Works of ‘Irāqī*, there exist manuscripts contemporaneous with *Safīnah-yi Tabrīz* (dated 721 AH) and even earlier, such as those dated 713 and 709, which attribute ‘Ushshāq-nāmeḥ to Fakhr al-Dīn ‘Irāqī.

Beyond what has been presented in this section, no additional claims exist supporting the attribution of ‘Ushshāq-nāmeḥ to ‘Atā’ī. In the main discussion, we provide rational and textual evidence to determine the true author of this work.

3. Methodology

This article is based on direct source research and employs a critical-analytical approach. In this study, we have examined the analytical works related to the ‘Ushshāq-nāmeḥ and its attributed author. Perspectives from both sides of the debate have been scrutinized, and through rational and textual arguments, we have either refuted or validated each presented claim.

Ultimately, we have articulated our own conclusion, which is grounded in near-certainty. The significance of this article lies in its attempt to redirect attribution of the ‘Ushshāq-nāmeḥ back to ‘Irāqī after the prior near-consensus that accepted ‘Atā’ī as its author.

4. Discussion

Now, following the presentation of previous arguments and evidence, we aim to clarify the true attribution of the ‘Ushshāq-nāmeḥ by addressing additional challenges grounded in rational and textual reasoning. At the very least, our objective is to prompt scholars to revisit the matter with deeper consideration.

4.1. ‘Atā’ī Tabrīzī

Is it truly possible for someone to be called “the king of poets and scholars” (Abu al-Majd Tabrizi, 1388: 509), yet neither contemporaries and companions, nor historians after him ever mention his name? If ‘Atā’ī himself were indeed indifferent to fame and of a mystic nature, the courtiers, associates, and close companions would have reflected this, and it would have been clarified that the *Book of Lovers* was authored by him.

4.2. Similarity Between the *Book of Lovers* and *Lama’at*

Each of the ten chapters of the *Book of Lovers* is directly reflected in the prose work *Lama’at ‘Irāqī*. Perhaps one of the main reasons for attributing the *Book of Lovers* to ‘Irāqī is this very fact. Additionally, the mood and atmosphere of both works are very similar.

4.3. Silence of Contemporaries

When someone like Owḥadi Marāghī (670–738), who could have experienced the life of ‘Irāqī, refers to his name in his *Dehnama*, the claim of those who rely on the *Safīnat al-Tabriz*, written in 721, becomes less significant as the most important version. Furthermore, these mentioned poets, more than anyone else, were

aware of the poet of the Book of Lovers, which is why they referenced his work and mentioned their own following of 'Irāqī. It is surprising that none of them make any reference to the name of 'Atā'ī!

4.4. Inclusion of Ghazals in the Book of Lovers

If 'Atā'ī is the poet of the Book of Lovers, why has he not incorporated his own ghazals into the body of his poem? If he were not a poet of ghazal composition, why has he used only the ghazals of 'Irāqī? Undoubtedly, two contemporary poets, in that era, would have been less familiar with each other's works than with the works of their predecessors. This means that 'Atā'ī, hypothetically, had more awareness of the ghazals of mystic poets such as Attar, Sanai, and others, than of the ghazals of his contemporary poet, Fakhr al-Dīn 'Irāqī.

5. Conclusion

This article aimed to navigate the dual challenges of the topic and tilt the balance in favor of one, namely Sheikh Fakhr al-Dīn 'Irāqī. However, even if this has not been fully achieved, it has at least encouraged researchers and those who reflect to reconsider the matter more thoughtfully. Now, the reasons and objections we present, after careful consideration of the arguments from both sides, can more effectively guide the way forward. Therefore, based on the ideas gathered in this article, the Book of Lovers belongs to Sheikh Fakhr al-Dīn 'Irāqī. Those who oppose this attribution cannot provide any justification for the work's connection to 'Izz al-Dīn Tabrizi. The first flaw in the argument lies in 'Atā'ī himself, who, with such obscurity, could not have produced a work praised by all those with refined taste and judgment.

Keywords: 'Ushshāq-nāmeḥ, dah-nameḥ, Fakhr al-Dīn 'Irāqī, 'Izz al-Dīn 'Atā'ī Tabrizī, eshq-nameḥ

دوره شانزدهم تاریخ ادبیات

دوره ۱۷، شماره ۲، (پیاپی ۸۸ / ۲) پاییز و زمستان ۱۴۰۳

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۵ تا ۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۰

چالشی دیگر در پیوند با اثبات سراینده عشاق نامه

غلامرضا کافی^۱، علی اصغر غفوری^۲

چکیده

ده‌نامه سرایی یا آفرینش ده فصل در ادبیات فارسی تاریخی نسبتاً کهن دارد و اوج آن را باید نیمه دوم قرن هفتم و نیمه اول قرن هشتم دانست و برترین نمونه‌های این گونه ادبی از سوی شاعران مطرح این دوره پدید آمده‌اند. در این میان «عشاق‌نامه» که به نام‌های دیگری نیز خوانده شده است، از حیث انتساب و معرفی سراینده به چالش‌هایی درافتاده و میان دو نام فخرالدین عراقی و عزالدین عطایی تبریزی گرفتار آمده است. اینک در پژوهش حاضر که به شیوه کتابخانه‌ای و منبع‌پژوهی مستقیم تدوین یافته است تلاش کرده‌ایم تا با دلایل عقلی و نقلی از نام شاعر این اثر رفع ابهام کنیم. سرانجام با طرح بیش از ده دلیل، از دیدگاه خود موفق شده‌ایم تا عشاق‌نامه را به مالکیت فخرالدین عراقی درآوریم. این در حالی است که در سال‌های اخیر، بنا به دلایلی از جمله پیداشدن نسخه خطی سفینه تبریز این اثر از عراقی بازپس گرفته شده بود.

کلیدواژه‌ها: عشاق‌نامه، ده‌نامه، فخرالدین عراقی، عزالدین عطایی تبریزی، عشق‌نامه.

ghkafi@shirazu.ac.ir

۱- دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران (نویسنده مسئول).

 ORCID: 0000-0003-2748-0916

Ali2ghafoori@gmail.com

۲- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

 ORCID: 0001-7296-4381-0009

 10.48308/hlit.2025.237102.1339

 Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

۱. مقدمه

سنت ده‌نامه سرایی یا آفرینش ده فصل در ادب فارسی و از جمله نوع عرفانی، تعلیمی و حکمی آن سرگذشتی کهن دارد که در آن به بیان مباحث و مسائل اعتقادی، اخلاقی، معرفتی، حکمی و مانند این‌ها بیشتر در قالب مثنوی و یک‌وزن و یک‌اندازه می‌پردازند.

این‌گونه‌های ادبی از لحاظ قالب و صورت بیشتر براساس ویس و رامین، ورقه و گلشاه یا عروه و عفراء در زبان عربی پدید آمده‌اند و از نظر فحوا و محتوا اغلب از حدیقه/الحقیقه سنایی متأثر هستند. برخی نمونه‌های برجسته آن بدین قرار است: ده‌نامه یا منطق‌العشاق از اوحدی، ده‌نامه یا محبت‌نامه از همام تبریزی، سی‌نامه از امیرحسینی هروی، تحفه‌العشاق از رکن‌الدین صائن ترکه، عشاق‌نامه از عبید زاکانی، ده‌نامه از عماد فقیه و... که غالباً پس از عراقی و تحت تأثیر عشاق‌نامه وی پدید آمده‌اند.

درباره عشاق‌نامه و این‌که سراینده آن کیست سخنان متفاوت و متناقضی گفته‌اند. این امر از زوایای متعددی چون سبک‌شناختی، تاریخ‌ادبیات، تاریخ تصوف و عرفان و ... قابل توجه و واریسی است. از سوی دیگر از آنجا که این اثر یک منظومه عرفانی ارزشمند است، بنابراین دریافت و ثابت کردن این‌که پدیدآورنده آن کیست هم مهم است.

عشاق‌نامه، مثنوی است با ۱۰۶۴ بیت در حکمت و عرفان که اگرچه از جنبه عناصر شعری، چندان قوی نیست اما ساده و به دور از تکلف و تصنع و از نظر بیان عواطف شاعرانه موفق است و «همان خط عرفانی را که در غزلیات عرفانی، در اوج است دنبال می‌کند.» (یان‌ریپکا، ۱۳۷۰: ۱۱۲). «در آن با کلامی ساده و فصیح، حکایات تمثیلی و تاریخی آورده است.» (ملاً احمد میرزا، ۱۳۷۶: ۱۲۵). «بر وزن حدیقه است و موضوع آن عشقی است که از مجاز به حقیقت می‌رسد.» (محتشم، ۱۳۸۲: ۵۶). شاعر برای تبیین و توجیه این مطلب که حسن معشوق مجازی، انعکاس و تجلی جمال محبوب و معشوق ازلی است داستان‌هایی از نظر بازی‌ها و شاهدنوازی‌های برخی از متصوفه که بدین صفت مشهور بوده‌اند، در کار خود آورده است. برخی از قسمت‌های این منظومه بسیار شورانگیز و دلنشین است. پس همان‌طور که گفته شد، می‌توان آن را در شمار ادب تعلیمی آورد به‌طوری که استاد زرین‌کوب در دفتر صوفی اظهار داشته‌اند: «در ادب صوفیه شعر تعلیمی بسیار است و بیشتر قالب مثنوی را برای این مقصود برگزیده‌اند. از آن جمله: فخرالدین عراقی که غزل‌های گرم و پرشور و ادب صوفیه را رنگی خاص داده است و در منظومه ده فصل خویش، وزن حدیقه سنایی و لحن پرشور عطار را جمع دارد و هر چند از حیث تنوع و کثرت و قوت معانی، این مثنوی عراقی، به هیچ وجه به پای حدیقه نمی‌رسد، اما هم سلاست و انسجام آن بیشتر است و هم درد و سوز آن افزون‌تر...» (زرین‌کوب، ۱۳۷۰: ۱۳۷)

اما داستان انتساب این اثر میان دوگانه عراقی و عطایی تبریزی گرفتار است. هرچند که بازپس‌گیری آن از عراقی مربوط به پنجاه سال اخیر باشد، آن هم با طرفدارانی اندک، به هر روی جای درنگ داشته است و اینک مقاله حاضر، با هدف مشخص کردن مؤلف عشاق‌نامه، بر پایه دلایلی عقلی و نقلی و روش پژوهش تحلیلی و استدلالی، بر آن است تا نظری قطعی در پیوند با سراینده حقیقی این اثر ارائه دهد یا دست‌کم ارباب پژوهش را به درنگی دیگر باز آرد.

۲. پیشینه پژوهش

دانستن نام پدیدآورندگان آثار ادبی، نخستین انگیزش ذهنی و کنش فکری خوانندگان یا پژوهشگران آن آثار است. از این‌رو کشف حقیقت در این‌باره همچنان‌که دل‌مشغولی لذت‌بخشی است، کاری ارجمند و البته جذاب برای ارباب تحقیق به حساب می‌آید. بدین جهت بخشی قابل توجه از پژوهش‌های ادبی به این مهم اختصاص دارد؛ اما در این میان گهگاه دریافت‌های ذوقی و تعلق خاطرهای فکری و اندیشگی ممکن است سبب چالش میان پژوهشگران شود. می‌دانیم که در این راه اتفاق‌های ریز و

درشت بسیار افتاده است. چه بسا که اثری را قرن‌ها از شاعر یا نویسنده‌ای دانسته‌ایم ولی سرانجام صاحب اصلی آن مشخص گردیده است. اینک در پیوند با منظومه عشاق‌نامه یا ده‌نامه منسوب به عراقی چنین واقعه‌ای روی نموده است. سال‌ها، بلکه قرن‌هاست که آنچه منظومه عشاق‌نامه خوانده می‌شود، اثر فکر و طبع فخرالدین عراقی دانسته شده است و از معاصران و معاشران او مانند اوحدی مراغه‌ای گرفته تا تذکره‌نویسان نزدیک به عهد وی مانند دولت‌شاه سمرقندی این انتساب را تأیید کرده‌اند و هنوز برخی ادبای روزگار ما در انتساب این منظومه به عراقی کمترین تردیدی ندارند.

گفته شده است «نخستین بار جولیان بالدیک^۱ پس از بررسی محتوای این اثر غلط‌بودن انتساب این اثر را نشان داد و سپس با پیداشدن مجموعه خطی سفینه تبریز، که حاوی قدیم‌ترین نسخه خطی عشاق‌نامه است، حدس او تأیید شده است!» (پورجوادی، ۱۳۸۰: ۲۸). نیز به دلالت پایگاه مجازی کتابخانه مجلس شورای اسلامی (بازدید ۱۴۰۳/۳/۳) و دانشنامه زبان و ادبیات فارسی، جلد ۴، ذیل عراقی، «اولین شبهه درباره انتساب این اثر هنگامی مطرح شد که بلوشه^۲ به نسخه‌ای ناقص به تاریخ ۷۰۹ برخورد که کاتب در صفحه آخر نسخه، این اثر را از آن شاعری به نام عطایی دانسته بود. بلوشه آورده است پایان نسخه ناقص است. در صفحه آخر یادداشتی دیده می‌شود که عنوان کرده از کسی شنیده است شاعری به نام عطایی که در بازار توقات پارچه‌فروش بوده، از آنجا که در شغل خود به رونقی نرسیده بود به مسجد پناه برد و هزار بیت کم‌ارزش سرود و آن را به فخرالدین عراقی نسبت داد. عراقی نیز به سبب دوستی خود با عطایی، اجازه می‌دهد آن را به دیوان ملحق کنند!!» سرانجام پس از پیداشدن سفینه تبریز که در آن صریحاً به نام عزالدین تبریزی اشاره کرده است، این شبهه برطرف گردید!

تحقیقاً تمام ماجرای انتساب این مجموعه به شخص عطایی همین است و بس که براساس پی‌نویس پژوهشگر پاکستانی محمداختر چیمه، مربوط می‌شود به سال ۱۹۷۳، یعنی حدود پنجاه سال پیش: «در اواخر سال ۱۹۷۳، جولیان بالدیک در مجله ستودیا ایرانیکا، ج ۲، صص ۶۷ تا ۷۸، با استناد به یادداشت بلوشه در فهرست نسخه‌های خطی فارسی پاریس راجع به عشاق‌نامه شیخ عراقی، به زبان انگلیسی، مقاله‌ای نوشت و این اثر را به عطایی منتسب کرد.» (چیمه، ۱۳۷۲: ۷۷) که ذکر آن رفت.

همین پژوهشگر در رد انتساب این اثر به عطایی گمنام دلایلی کم‌وبیش پذیرفته می‌آورد، از جمله آن که «کاتب بی‌نام نسخه پاریس، بدون ذکر مدرک و سند، فقط به استناد گفتار دیگران، مثنوی را به عطایی منسوب کرده است. شغل عطایی پارچه‌فروشی مذکور افتاده و مثنوی عشاق‌نامه که مشحون از غزل است جنبه ابتکاری دارد. بعید است که یک نفر بازاری چنین اثر ابتکاری‌ای در ادب فارسی به‌وجود بیاورد؛ اما شیخ که متصوفی شاعرپیشه بود، می‌توانست مبتکر شیوه جدیدی باشد... و گفتار کاتب نسخه خطی پاریس، به قول بلوشه، مبنی بر جعل می‌باشد.» (همان، ۷۷)

درنگ در نقل‌های کوتاه و ناستوار جانبداران عطایی روشن می‌کند که دلایل آنان بر حدس و گمان و شنیده‌های نامطمئن استوار است. نسخه ناقص چگونه صفحه آخر داشته است؟ هم این که تأکید دارد از یکی شنیده است و چه بسا که عراقی را عطایی شنیده یا آن فرد مذکور یا خود کاتب اسم واقعی سراینده را که عراقی باشد فراموش کرده‌اند.

همچنین سفینه تبریز، کهن‌ترین نسخه حاوی عشاق‌نامه نیست و چنان که در مقدمه استاد نفیسی بر کلیات عراقی می‌بینیم نسخه‌هایی همزمان با سفینه تبریز (۷۲۱ هـ) و بلکه قبل از آن به تاریخ‌های ۷۱۳ و ۷۰۹ وجود دارد که عشاق‌نامه را از فخرالدین عراقی نشان می‌دهند.

وانگهی این که مستشرقان مثنوی ساخته‌شده به قلم عطایی را هزار بیت بی‌ارزش وصف کرده‌اند، درباره نسخه موجود عشاق‌نامه صحیح نمی‌نماید که علاوه بر بدیع‌بودن، دارای ظرایف ادبی و حرارت معنوی و جزئیات الهامی است و شاعر آن را با میزانی قابل توجه از آگاهی ادبی و دریافت‌های معرفتی پدید آورده است.

جز آنچه در این بخش از مقاله آمد، ادعای دیگری بر انتساب عشاق نامه به عطایی وجود ندارد و ما در بحث اصلی با دلایلی عقلی و نقلی اثبات کرده‌ایم که عشاق نامه از چه کسی است.

۳. بحث اصلی

اینک پس از فرامود احتجاجات و دلایل گذشته، با طرح چالش‌های دیگر که بر پایه حجت‌ها و استدلال‌های عقلی و نقلی استوار است، برآنیم تا حقیقت انتساب را روشن سازیم، یا دست‌کم ارباب پژوهش را به درنگی دیگر باز آریم.

۳-۱. شخص عطایی تبریزی

جست‌وجوی نام عطایی تبریزی «در تذکره‌های روزگار وی و پس از آن هیچ یافته‌ای را به دست نمی‌دهد. چنان‌که در تذکره دولت‌شاه سمرقندی، با وجود چند شاعر عطایی نام، هرگز اسمی از عطایی تبریزی نیامده است.» (دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۱۸: ۵۴۰). نیز در تذکره هفت اقلیم تألیف امین احمد رازی نامی از عطایی تبریزی دیده نمی‌شود. در مجموعه هفت جلدی و مفصل عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین (تقی‌الدین محمد اوحدی دقافی بلیانی، ۹۷۳ ق.)، با وجود یادکرد شش عطایی دیگر، هرگز نامی از عزالدین عطایی تبریزی نمی‌برد (تقی‌الدین بلیانی، ۱۳۸۸).

به‌راستی مگر ممکن است کسی را «ملک‌الشعرا و الفضلا» (ابوالمجد تبریزی، ۱۳۸۸: ۵۰۹) بخوانند، وانگهی نه معاصران و معاشران و نه تاریخ‌نگاران پس از وی هرگز نامی از او نبرند؟ اگر عطایی خود هم بی‌سودای نام و عارف مرام بوده باشد، باید درباریان و اطرافیان و نزدیکان این موضوع را منعکس می‌کردند و روشن می‌شد که عشاق نامه از اوست.

دیگر این‌که مگر ممکن است شاعری با طبع منظومه‌پردازانه، آن‌هم از نوع عاشقانه و عارفانه، اشعار دیگری، از جمله غزل نگفته باشد تا در جنگ‌ها و سفینه‌ها ضبط افتد یا در تذکره‌ها از وی نامی آورده شود؟

۳-۲. همسانی عشاق نامه و لمعات

هر ده فصل عشاق نامه، عیناً در اثر منشور لمعات عراقی بازتاب دارد. شاید یکی از عمده‌ترین دلایل انتساب عشاق نامه به عراقی همین موضوع باشد. نیز این‌که حال و هوای هر دو اثر بسیار به هم نزدیک است. نکته‌ها، دقیقه‌ها، عبارات، اصطلاحات و حرارت پنهانی که در جان این دو اثر خلیده است، از یک آتشدان تنوره می‌کشد، چنان‌که به عنوان مثال «غیرت معشوقی» که در لمعات، فصل چهارم را به خود اختصاص داده است. (عراقی، ۱۳۳۸: ۳۸۱)، در فصل هفتم عشاق نامه بازتاب دارد. (همان، ۳۵۷). یا آنچه در لمعه بیست و پنجم از آن سخن گفته است (همان، ۴۰۵)، در فصل هشتم از عشاق نامه نیز قابل دریافت است. (همان، ۳۶۰). این همسانی و مشابهت می‌تواند دلیلی بر سرچشمه واحد دو اثر باشد. هرچند نگاه بر دست منابع پیشین، رسم مرسوم و عادت مألوف مؤلفان و مصنفان باشد، باز این همه یکسانی غریب می‌نماید؛ مگر این‌که پدیدآورنده هر دو اثر یک نفر باشد. حضور شخصیت‌های مشترک در دو اثر نظیر جنید، بایزید و به‌ویژه امام غزالی می‌تواند دلیل دیگری بر مؤلف واحد آن‌ها باشد؛ از آن رو که در انتساب لمعات شکی نیست، بنابراین باید عشاق نامه را نیز از عراقی دانست.

همچنین تعدادی از ارباب نظر بر این همسانی تأکید کرده‌اند، چنان‌که زرین کوب گفته است: «با آن‌که در صحت انتساب آن به شیخ عراقی تردیدهایی اظهار شده است، مکتب ابن عربی و قرابت مآخذ با مضمون لمعات در بعضی موارد، هرگونه تأمل و تردید در صحت انتساب آن را بی‌وجه نشان می‌دهد» (زرین کوب، ۱۳۶۹: ۱۴۸).

یا آن‌که «در مثنوی عشاق نامه، عراقی همان خط عرفانی را که در دیوان غزلیات او به اوج می‌رسد، دنبال کرده است» (ریپکا، ۱۳۷۰: ۱۱۲).

۳-۳. عطا و خطای تاریخی

یکی از عمده‌ترین دلایل کسانی که عشاق‌نامه را از عطایی تبریزی می‌دانند، استناد به ابیاتی از نسخه سفینه تبریز است که

چون در گنج دوست وا کردند
به من این شیوه را عطا کردند
با عظام چو آشنایی شد
ز آن عطا کُنیتیم عطایی شد!
(ابوالمجد تبریزی، ۱۳۸۱: ۵۱۱)

استدلال بسیار استوار می‌نماید که شاعر صراحتاً به کنیه خود (بگذریم که کنیه باید آب یا أم باشد)، اشاره کرده است. نیز چنان‌که در صفحه هفده مقدمه همین سفینه توضیح داده است: «تخلص عطایی به صراحت در آن یاد شده، از تحریف مصون مانده و شاید مورد توجه منتحل قرار نگرفته است. شاعر پس از مدح صاحب دیوان - پیش از فصل اول - می‌گوید: چون در گنج دوست...» (همان، هفده).

با درنگ در نسخه عراقی عشاق‌نامه، درمی‌یابیم که بیت دوم بالا حذف شده است و شبهه را قوی‌تر می‌سازد که این اثر از عطایی است و تبدیل و انتقال در متن صورت گرفته است؛ اما درنگ در متن نشان می‌دهد که این ابیات در ذیل عنوان «اندر ابتدای کتاب» (عراقی، ۱۳۸۸: ۳۳۶) و (ابوالمجد تبریزی، ۱۳۸۱: ۵۱۱)، آمده‌اند که حدود دو صفحه از عنوان «در مدح صاحب دیوان» فاصله دارد. بیت نشان‌دار مدح در عراقی این‌گونه است:

سرور سروران روی زمین خواجه روزگار شمس‌الدین
(عراقی، ۱۳۳۸: ۳۳۳)

در سفینه این‌گونه است که

سرور سروران روی زمین آصف روزگار شمس‌الدین
(ابوالمجد تبریزی، ۱۳۸۱: ۵۱۰)

باری در بیت تخلص‌دار، در سفینه، گوید:

با عطا ام چو آشنایی شد
ز آن عطا کُنیتیم عطایی شد

(همان، ۵۱۱)

سؤال اینجاست که کدام عطا؟ عشاق‌نامه که به خواجه شمس‌الدین جوینی، شاعر و ادیب تقدیم شده است! چرا باید نام عطاملک جوینی آمده باشد؟ بر این اساس می‌توان این‌گونه تردید کرد که اولاً شاعر شناختی از این دو برادر به صورت متمایز نداشته است، در ثانی چرا انتقال را از این سو ندانیم که عطایی این بیت را (که در نوزده نسخه مورد استفاده نفیسی نبوده است) برای جلب ممدوح اشتباهی در مثنوی درج کرده است. هم این‌که عطاملک در ۶۸۱ و شمس‌الدین جوینی در ۶۸۳ درگذشته‌اند و نسخه تبریز، تاریخ کتابت «سه‌شنبه ۲۶ ربیع‌الاول ۷۲۱ هـ» را دارد، یعنی چهل سال فاصله و با توجه به جمله دعایی «عطایی سلمه الله» در سفینه تبریز باید جناب عطایی گمنام و حامل ذکر در این سال در حیات باشد. نیز به تجربه دریافته‌ایم که منظومه‌سرایی و مثنوی‌گویی، غالباً در اواخر عمر شاعران یا در نیمه دوم عمرشان روی می‌نموده است و طبعاً قبل از روی آوردن عطایی به منظومه‌سرایی، ممدوح وی (عطاملک جوینی یا شمس‌الدین جوینی؟) روی در نقاب خاک کشیده است و این امر برای فخرالدین عراقی که پنج سال پس از قتل شمس‌الدین جوینی (۶۸۸ هـ ق.) درگذشته است، محقق‌تر است تا منظومه خود را به این شخص اهدا کرده باشد. حتی مقدم‌بودن عراقی در مرگ، با توجه به سابقه دوستی وی با عطایی، طبق منابع فرنگی (دانشنامه زبان و

ادبیات فارسی، ج ۴، ذیل عراقی، ۵۹۳) می‌تواند شبهه انتحال را از کاتبان طرفدار عراقی به سوی جانبداران عطایی یا شخص خود عطایی برگرداند، بدین معنی که این گروه کار را به نام عطایی زده‌اند. اشاره قابل توجه دیگر در پیوند با عراقی و خواجه شمس‌الدین جوینی وزیر این که بنا به روایتی تاریخی، یک بار تدبیر و پیش‌دستی خواجه، عراقی را از چنگال مرگ، آن هم با لغو دستور حاکم مغولی، نجات داده است. (همان، ۵۹۵) پس پیش‌کش کردن این تحفه به خواجه شمس‌الدین، سپاس از این جان‌بُردن است. در این باره، داستان شاهزاده قنقور تازی و موال معین‌الدین پروانه در تاریخ گزیده حمدالله مستوفی (مستوفی، ۱۳۳۹) ثبت است.

۳-۴. سکوت معاصران و ده‌نامه‌نویسان

ملاً احمد میرزا، پژوهشگر تاجیکی، در مقاله‌ای مستوفی، ضمن دفاع از انتساب عشاق نامه به فخرالدین عراقی و بحثی دراز دامن در باب ده‌نامه‌نویسی و درج غزل در میان منظومه‌ها، آورده است: «ضمناً باید گفت که هر چند ورقه و گلشاه از اولین مثنوی‌های ادبیات فارسی است که شامل غزل است ولی این روش مثنوی‌سرایی با ابتکار عراقی به حکم سنت ادبی درآمده است و شعرای بعد از آن، از قبیل همام تبریزی، اوحدی مراغی، عبید زاکانی، شاه‌شجاع، عماد شیرازی، ابن نصح، رکن‌الدین صاین و عمادالدین فقیه کرمانی همگی از عراقی یاد کرده، حتی عنوان مثنوی‌های خود را هم ده‌نامه نامیده‌اند.» (تاجیکستانی، ۱۳۷۶: ۱۲۷)

درنگ نخست این که وقتی کسی مانند اوحدی مراغی (۷۳۸-۶۷۰) که می‌تواند حیات عراقی را درک کرده باشد، به نام او در ده‌نامه خود اشاره کرده است، ادعای مستمسکان به سفینه تبریز را، که در سال ۷۲۱ به تحریر آمده است، به عنوان مقدم‌ترین نسخه از اهمیت می‌اندازد. دیگر این که این شاعران نامبرده، بیش و پیش از هر کس بر شاعر عشاق نامه وقوف داشته‌اند، بدین جهت از کار او نام برده‌اند و به تبعیت خود از عراقی اشاره کرده‌اند و شگفت است که هیچ یک به نام عطایی اشاره‌ای ندارند!

۳-۵. درج غزلیات در عشاق نامه

اگر عطایی شاعر عشاق نامه باشد، چرا از غزلیات خود در جان منظومه‌اش سود نبرده است؟ اگر او شاعر غزل‌پردازی نبوده است، چرا تمام غزلیات را از عراقی استفاده کرده است؟ بی‌گمان دو شاعر معاصر، در آن روزگار، از آثار یکدیگر کمتر باخبر بوده‌اند، تا آثار پیشینیان. یعنی عطایی مفروض از غزلیات شاعران عارف مسلکی چون عطار، سنایی و دیگران بیشتر آگاهی داشته است تا غزلیات شاعر همزمان خود، فخرالدین عراقی.

ممکن است در پاسخ گفته شود، غزلیات از آن عطایی است که با تغییر نام به عراقی بدل شده است؛ خواهیم گفت پس دیوان و دیگر اشعار عطایی کجاست؟ نمی‌شود که از ملک‌الشعرا و الفضلاء هیچ اثر شعری باقی نمانده باشد، در حالی که از همین غزلیات عراقی، که در جان عشاق نامه درج شده‌اند، مواردی در جُنگ‌ها و مجموعه‌های شخصی و غیر آن ضبط افتاده است.

همان‌گونه که برخی از پژوهشگران اشاره کرده‌اند (تاجیکستانی، ۱۳۷۶: ۱۲۸)، میان مثنوی و غزل‌های درج‌شده در منظومه، رابطه تنگاتنگ معنوی و منطقی دیده می‌شود. مثلاً شاعر در مثنوی آورده است:

ای که عاشق نه‌ای حرامت باد / زندگانی تو می‌دهی بر باد

(عراقی، ۱۳۳۸: ۳۹۸)

سپس غزلی نقل می‌کند که ادامه منطقی متن می‌نماید:

هر دلی کان به عشق مایل نیست / حجره دیو دان، که آن دل نیست

هر که مجنون شود در این سودا ای عراقی مگو که عاقل نیست
(همان، ۳۴۷)

بی‌گمان با مطالعه دو بیت زیر هرگز نمی‌توانیم خیال کنیم که این ابیات از دو قالب مختلف می‌آیند
اندر آن ره کزو نشان جویند سر فدا کرده ترک جان گویند
سهل گفتمی به ترک جان گفتن من بدیدم، نمی‌توان گفتن
(همان، ۳۷۱)

حال آن‌که ادامه مطلب غزلی است که در صفحه ۲۰۷ دیوان عراقی نیز ثبت است:

جان فرهاد خسته شیرین است کی تواند به ترک جان گفتن
دوست می‌دارمت به بانک بلند تا کی آهسته و نهان گفتن
ز آرزوی لب عراقی را شد مسلم حدیث جان گفتن
(همان، ۲۰۷)

قابل توجه این که از میان ۱۸ غزل که در عشاق‌نامه آمده، دوازده غزل آن در متن دیوان عراقی نیز دیده می‌شود. ناگفته نماند که گاه تفاوت اندکی میان غزل‌ها در ضبط دیوان و عشاق‌نامه دیده می‌شود که می‌تواند این فرض را قوت بخشد که شاعر، غزلیات مندرج را از حفظ می‌نوشته و به سواد مراجعه نمی‌کرده است، باری نفس این موضوع نیز می‌تواند دلیلی بر یگانگی شاعر هر دو متن باشد. به عنوان مثال غزل:

ای ملامت‌کنان بی‌حاصل سعی کمتر کنید در باطل

که در صفحه ۳۴۰ عشاق‌نامه از متن دیوان آمده است، در غزلیات نیست ولی بیت:

ای ملامت‌کنان مرا در عشق گوش من نشنود از این‌سان پند

(همان، ۱۹۰)

با بیت قبلی همسانی پیدایی دارد که در میانه غزلی دیگر از وی آمده است.

همچنین در پیوند با موضوع درج غزلیات این نکته اهمیت دارد که شاعران دیگر نیز غزلیات خود را در ده‌نامه‌ها یا منظومه‌های عاشقانه درج کرده‌اند؛ چنان‌که می‌توان به فراوانی از طریق‌العشاق اوحدی مراغی، یا فرهاد و شیرین وحشی بافقی و دیگران شاهد آورد؛ حتی شاعری مانند سلمان ساوجی با همه توانایی طبع، غزلی از خود را با وزن دیگر و ناساز در منظومه جمشید و خورشید درج کرده است! (سلمان ساوجی، ۱۳۴۸).

نکته ظریف دیگر در این باب این‌که اگر دریابیم درج غزل‌ها گهگاه چندان با تناسب صورت نگرفته، قبل و بعد داستان را منظور نکرده و پیوند اجزای منظومه را استوارتر نساخته است، چنان‌که برای غزل ۱۷ که در صفحه ۳۷۱ آمده است، چنین ایرادی وارد است، باید بپذیریم که این منظومه و غزل‌ها از یک شاعر هستند؛ چرا که قهراً هیچ شاعر یا نویسنده‌ای حاضر نیست غزل یا قصیده یا حتی سخنی از دیگری را بدون پیوند و تناسب پذیرفته در کار خود وارد کند!

سخن آخر این که عراقی ۱۸ غزل با این وزن کوتاه دارد، حال آن‌که شاعران غالباً از این وزن‌ها برای غزل استقبال نکرده‌اند؛ چنان‌که فی‌المثل حافظ در میان بیش از ۵۰۰ غزل، ۳۳ غزل کوتاه دارد، یا سلمان ساوجی در میان نزدیک به ۴۰۰ غزل،

تنها ۱۱ غزل با وزن کوتاه دارد، حال آن که عراقی در میان ۳۰۰ غزل، ۸۰ غزل به وزن کوتاه دارد.

۳-۶. چالش کار بست دو نام؛

۳-۶-۱. عشق نامه یا عشاق نامه؟

یکی از دقیقه‌هایی که در میان چالش‌های این انتساب چندان مورد توجه اهل نظر قرار نگرفته است کاربرد «عشاق نامه» و «عشق نامه» است. در سفینه تبریز، در همان سطر اول، به وضوح عنوان «عشق نامه» آمده است. (ابوالمجد تبریزی، ۱۳۸۱: ۵۰۹). حال آن که پیرامون نام فخرالدین عراقی و کسانی که از او نام برده‌اند یا قائل به انتساب ده نامه به او هستند، به تمامی از «عشاق نامه» یاد کرده‌اند. عنوان این اثر، بی‌گمان از غزل آغازین که فصل اول با آن شروع شده، گرفته شده است که این غزل با ردیف عشاق (حبذا عشق و حبذا عشاق / حبذا ذکر دوست را عشاق) در صفحه ۲۱۹ غزلیات عراقی آمده است و علاوه بر متن عشاق نامه (همان، ۳۳۶)، در سفینه تبریز نیز در صفحه ۵۱۱ دیده می‌شود. از آنجا که ۱۸ نسخه مورد استفاده استاد نفیسی بوده که برخی مقدم بر سفینه تبریز یا همزمان با آن نوشته شده‌اند، در صحت انتساب این غزل به عراقی تردیدی نیست و برای اثبات این مدعا به برخی از منابع، بر اساس دیباچه دیوان و به قلم سعید نفیسی اشاره می‌شود:

«... ۱- نسخه‌ای از دیوان اوحدی که در حاشیه آن دیوان عراقی و سپس دیوان جلال‌الدین طبیب شیرازی، شاعر غزلسرای قرن هشتم نوشته شده و کاتب در پایان چنین رقم کرده است: تم الکتاب بعون الملك الوهاب علی انامل العبد الضعیف الفقیر الی الله نور الحسینی فی یوم السبت خامس عشرین جمادی‌الآخر سنه احدى و عشرين و ثمانمائه [۷۲۱ قمری]» (عراقی، ۱۳۳۸: ۳۳). اما اهمیت این تاریخ از آن جهت است که ادعای جانبداران عطایی را مبنی بر مقدم بودن نسخه سفینه تبریز باطل می‌کند، چرا که آن نسخه نیز به صراحت سال ۷۲۱ نگاشته شده است.

همچنین «... ۱۰- سفینه‌ای شامل غزلیات که در قرن هشتم تدوین شده و غزلیاتی را که نمایندگان تا آن زمان به یک وزن و قافیه و ردیف سروده‌اند، دنبال یکدیگر آورده‌اند.» (همان، ۳۴).

در اینجا نیز سهم عراقی به دلیل آوردن غزلیات هم‌وزن شایسته است و هرگز نامی از عطایی و غزل‌های وی در میان نیست. نیز «... ۱۲- نسخه‌ای شامل دیوان عراقی و نزهة‌المجالس که در ۷۱۳ نوشته شده و اصل نسخه در کتابخانه جاراالله در استانبول هست و برای کتابخانه ملی عکسبرداری کرده‌اند...» (همان، ۳۴).

قابل توجه این که این نسخه حتی بر تاریخ سفینه تبریز به مدت هشت سال پیشی دارد.

و مهم‌تر از همه این که

«... ۱۵- نسخه دیوان و عشاق نامه متعلق به کتابخانه دانشگاه پنجاب در لاهور که نسخه‌ای بسیار معتبر است و در آغاز قرن هشتم نوشته شده است...» (همان، ۳۵).

تا اینجا روشن می‌شود که غزلیات قهراً از عراقی است که در عشاق نامه آمده است و این که شاعری، از غزلیات شخص دیگر، آن هم از معاصرانش که هم شناخت کمتری نسبت به هم دارند و هم رقابت بازدارنده بیشتری، استفاده کند، جای سؤال بسیار دارد. بنابراین با بدگمانی می‌توان بدین سمت رفت که عطایی، با پیشه پارچه فروشی و بی‌رونقی کسب کار و آرزوی شهرت و... (نک. دانشنامه زبان و ادبیات فارسی، ج ۴: ۵۹۳) دست به خودنگاری نسخه عشاق نامه با نام جعلی «عشق نامه» زده است و حسب شهرت غزل عشاق عراقی و عشاق نامه وی، به ناگزیر عنوان «عشق نامه» را برای نسخه‌های منتحل پیشنهاد داده است.

به هر روی این که غزل‌های درج شده در اثر منسوب به عطایی (آن هم در تنها نسخه سفینه تبریز)، در جنگ‌های پیش از تاریخ این نسخه (۷۲۱ هـ) با نام عراقی دیده می‌شوند، سند محکمی بر مالکیت عراقی بر عشاق‌نامه است.

۶-۳-۲. خواجه شمس‌الدین یا خواجه سعدالدین؟

اما داستان خواجه شمس‌الدین و سعدالدین از این قرار است که بنا به پژوهش نسرين محتشم (خزاعی) «نام شمس‌الدین، در عشاق‌نامه‌ای که پرفسور آربری تصحیح کرده و نیز هر سه نسخه‌ای که برای تصحیح این متن در دست داشته، به وضوح «سعدالدین» نوشته شده...» (محتشم، ۱۳۸۲: پنجاه و دو). قبل از هر چیز باید در منتحل‌بودن نسخه‌های شرق‌شناسان یا دست‌کم اعتبار و اصالت آن‌ها تشکیک کرد که اختلاف‌های بی‌وجه در آن‌ها دیده می‌شود که با هجده نسخه پیش‌گفته هم‌خوانی ندارند. سپس، همچنان که نسرين محتشم اشاره کرده است، نام سعدالدین چندان شناخته نیست. پیرامون عطایی گمانم که نمی‌توان دنبال نام‌های دیگر گشت، وانگهی حیات عراقی نیز چندان چیز دندان‌گیری به دست نمی‌دهد. هر چند در دیوان عراقی، آن هم در میان قصاید، شعری است که به سعدالدین نامی تقدیم شده است. ابیاتی از آن قصیده چنین است:

یا نسیم خوش بهار وزید یا صبا نافه نگار دمید
 نفس جانفزای خوش نفسی دل ما را ز زلف جان بخشید
 در راحت‌سرای می‌گفتم سعد دینم به دست داد کلید
 (عراقی، ۱۳۳۸: ۷۸)

این قصیده، قهراً منتسب و منتحل نیست و به هیچ کس جز عراقی انتساب ندارد، پس اگر نسخه «آربری» (که وی اولین کسی است که در کار انتساب عراقی شبهه افکنده و نام عطایی را به میان آورده است. هر چند داستان بی‌پایه‌ای را آفریده باشد) ذکر نام سعدالدین کرده باشد، باز به عراقی نزدیک‌تر است که دست‌کم یک قصیده می‌توان در آثارش به نام این صوفی خوشنام و گمنام پیدا کرد، تا عطایی که هیچ در ظاهر ندارد.

در نهایت ممکن است گفته شود که در نگارش شمس‌الدین و سعدالدین خطای کتابت صورت گرفته است. اگر چنین باشد آیا امکان خطای کتابت میان عراقی و عطایی که بسیار هم از لحاظ حروف و آوا به هم نزدیک‌اند، ممکن نیست؟

۳-۷. چالش‌های خرد

یک شاعری و ناشاعری عطایی؛ اگر بپذیریم که عطایی شاعر بوده است، ناگزیر باید آثاری دیگر، آن هم در قرن هشتم، از وی باقی مانده باشد که چنین نیست و در تذکره‌ها نیز ردی از او نمی‌یابیم، پس خود شاعر نبوده است. در این صورت گمان می‌بریم که وی فردی علاقه‌مند به شعر بوده است. اگر چنین باشد وی باید شاعران پیشین را بیشتر می‌شناخته تا عراقی هم‌روزگار خود را؛ بنابراین او می‌توانست غزل‌های شاعران بزرگ‌تر و مشهورتر را در منظومه خود بگنجانند، که چنین نیست. وانگهی برخی از غزل‌های درج‌شده در «عشق‌نامه عطایی»، (۷۲۱ هـ)، پیش از او در نسخه‌های ۷۰۹ و ۷۱۳ هـ از جمله غزل با ردیف «عشاق»، به نام عراقی ضبط شده‌اند.

گذشته از این که مرسوم نبوده است شاعر در اثنای منظومه خود از شعر دیگران استفاده کند، آیا شاعری که طبع جوشان منظومه‌سرایی و حکایت‌پردازی دارد، از غزل گفتن، آن هم با آن وزن کوتاه عاجز است و باید تحصیل مال غیر کند؟

دو غزل‌هایی با وزن عشاق‌نامه؛ عراقی علاوه بر غزل‌هایی که در دل منظومه جا داده است، غزل‌های دیگری نیز در این وزن دارد که فقط در دیوان دیده می‌شوند. این نکته، به رغم آن که شاعران غالباً وزن کوتاه را برای غزل خوش نمی‌دارند و پیشتر

نیز بدان اشاره کردیم، نشان می‌دهد عراقی به عنوان شاعر ده‌نامه منظور، بر این وزن مسلط بوده است و آن را خوش می‌داشته است؛ از جمله این غزل‌ها:

شاد کن جان من که غمگین است   رحم کن بر دلم که مسکین است
کینه بگذار و دل نوازی کن   که عراقی نه در خور کین است
(عراقی، ۱۳۳۸: ۱۵۶)

هر که را جام می به دست افتاد   رند و قلاش و می‌پرست افتاد
هان عراقی بئر ز هستی خویش   نیستی بهره‌ات ز هست افتاد
(همان، ۱۶۲)

و نیز غزلی دیگر با همین ردیف «افتاد» در صفحه ۱۶۳ و نیز غزل صفحه ۱۷۸ و ...

سه) یکدستی زبان و شناسه‌های سبکی؛ با همه یکسانی‌هایی که ممکن است در ذهن و زبان شاعران یک عصر وجود داشته باشد، با این حال تفاوت‌هایی در لحن، دایره واژگانی، چگونگی کاربست خیال و علاقه‌مندی‌های شاعران نمودار است که آنان را از یکدیگر متمایز می‌سازد. علاوه بر پیوند و پیوستار غزل‌ها و مثنوی ده‌نامه که پیشتر از آن سخن گفتیم، همسانی‌های ذهنی و زبانی و نماد و نمودهای سبکی چندان در میان عشاق‌نامه و سایر آثار عراقی پدیدار است که هرگز نمی‌توان آن‌ها را از هم جدا کرد. بلکه با درنگ بیشتر می‌توان همگرایی‌های فراوانی از جهت برون‌مایه و درون‌مایه میان این آثار به دست داد. این نکته البته چنان بوده است که از چشم ارباب‌نظر دور نمانده است. (نک. زرین کوب، ۱۳۶۲: ۱۴۸ در بخش ۳-۲ در مقاله). در این صورت یا باید عشاق‌نامه را از عراقی دانست یا در انتساب بقیه آثار وی به این شاعر در گمان افتاد!

چهار) ستایش و تمجید از ده‌نامه عراقی؛ فارغ از انتساب روا یا ناروا، کسانی که به مقایسه نوع ادبی ده‌نامه‌نویسی پرداخته‌اند، پس از برشماری هفت هشت نمونه مشهور آن که اغلب در اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم پدید آمده‌اند، کار منسوب به عراقی را برتر دانسته‌اند. چنان‌که مثلاً نسرین محتشم پس از تأکید بر این که «این اثر بی‌هیچ شبهه از عراقی است، هم از نظر بافت سخن، هم از نظر مفاهیم و مضامینی که در دیوان و لمعات نیز نظیر آن‌ها را به کار برده است...» (محتشم، ۱۳۸۲: پنجاه و سه). به معرفی شش ده‌نامه از همام تبریزی، اوحدی مراغه‌ای، عبید و دیگران می‌پردازد و سرانجام می‌نویسد:

«اما روی هم‌رفته، هیچ‌کدام از این عشق‌نامه‌ها شور و جذابیّت عشاق‌نامه عراقی را ندارند و شباهت آن‌ها بیشتر از نظر توأم‌ساختن مثنوی و غزل و تعداد فصل‌ها یا نامه‌هاست؛ اما عشاق‌نامه عراقی هم از نظر انسجام و هم از نظر لطف و تنوعی که شاعر در آن به‌وجود آورده، همچنان برتری خود را حفظ کرده است...» (همان، پنجاه و شش)

یا «بی‌شک ده‌نامه عراقی سرآمد همه ده‌نامه‌های زبان فارسی است...» (حاج سید جوادی، ۱۳۷۶: ۹۸)

اینک سخن بر سر این است که وقتی آثار نامورانی مانند همام تبریزی، اوحدی مراغه‌ای، رکن‌الدین صاین، عبید زاکانی و ابن نضوح شیرازی، با همه توانایی‌شان در شاعری، به پای ده‌نامه مورد بحث نمی‌رسد، چگونه ممکن است این اثر پرشور و استوار از شاعری گمنام و حامل ذکر، با ناتوانی در عرصه زندگی معمولی، پدید آمده باشد؟

پنج) ده‌نامه عطایی تبریزی؛ با رونق ده‌نامه‌نویسی در ادبیات فارسی، به‌ویژه در نیمه دوم قرن هفتم، «چه‌بسا که عطایی هم ده‌نامه‌ای نوشته باشد ولی باقی نمانده باشد و این اثر ماندگار را به او نسبت داده‌اند.» (چیمه، ۱۳۷۲: ۸۱). در پیوند با این سخن اختر چیمه، پژوهشگر پاکستانی، می‌توان از شاعران دیگری نام برد، از جمله سنایی و کمال اسماعیل، که ده‌نامه‌هایی

را به ایشان نسبت داده‌اند یا آثاری پدید آورده‌اند که باقی نمانده است. به هر روی ممکن است که عطایی گمنام هم چنین اثری پدید آورده باشد یا حتی اثر او در زبان ترکی بوده باشد ولی کاتبان، اثر مشهور به نام عراقی را، به دلیل شباهت اسمی، از او دانسته‌اند، چرا که به دلالت استاد زرین کوب «از مقوله آنچه ده‌نامه می‌گویند، در ادب ترکی هم مثل ادب فارسی، نوع ادبی جالبی محسوب است.» (زرین کوب، ۱۳۶۲: ۱۴۸). همچنان که درنگ دو نام عشق‌نامه و عشاق‌نامه می‌تواند احتمال اثری موسوم به «عشق‌نامه» به نام عطایی را تقویت کند.

۴. نتیجه‌گیری

این مقاله بر آن بود تا در میان چالش‌های دوگانه موضوع، ورق را به سمت یکی، که همانا شیخ فخرالدین عراقی باشد، برگرداند. باری اگر چنین نشده باشد، دست‌کم پژوهندگان و ارباب درنگ را به تأملی دیگر بازخوانده است. اینک دلایل و احتجاجات ما، پس از آن که استدلال‌های هر دو گروه در یک جا مورد ژرفاندیشی قرار گرفت، بهتر می‌تواند راهگشا باشد. از این‌رو برآنیم که به دلالت ده انگاره، جمع آمده در این مقاله، که هریک بنیانی نقلی و استشهدادی یا دست‌کم عقلی و دریافتی دارند، عشاق‌نامه از شیخ فخرالدین عراقی است. و آنکه اگر در گفتار و یافته‌های خویش تسامح ورزیم، نهایتاً بپذیریم که این اثر از شخص حامل ذکری، به نام عزالدین عطایی، نیست! حتی اگر عنوان «عشق‌نامه» را نیز بپذیریم یا باور کنیم که ده‌نامه‌هایی می‌توانسته در زبان و ادبیات ترکی وجود داشته باشد، باز باید مستندات دیگری فراچنگ آوریم تا آن را به عطایی نسبت دهیم.

با همه آن که باید یافته‌ها و مندرجات در نسخه‌های کهن را بیشتر اعتبار داد، اما در اینجا تک شاهدهی بیشتر بر ماجرا نداریم که آن هم با افسانه‌هایی سبک همراه شده است و کسانی که بر این ادعا اقامه کرده‌اند، با همه تلاش و دقت نظرشان و با همه پرهیزهایی که از سوگیری‌های نارجمند داشته‌اند، هرگز نمی‌توانند دلیل محکمه‌پسندی بر انتساب این اثر به جناب عزالدین تبریزی ارائه کنند. اولین ایراد کار هم شخص عطایی است، که نمی‌تواند فردی با این ناشناختگی و بی‌ممارست ادبی، یک‌کاره، سر برآورد و منظومه‌ای را ستوده همه ارباب نظر و ذوق ارائه دهد.

پی‌نوشت

1. Baldick, Julian

2. Gabriel-Joseph Edgard Blochet

منابع

- ابوالمجد تبریزی، مجد بن مسعود (۱۳۸۱) سفینه تبریز، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- پورجوادی، نصرالله (۱۳۸۰) اشراق و عرفان، تهران: سخن.
- تاجیکستانی، ملا احمد میرزا (۱۳۷۶) «مثنوی عشاق‌نامه فخرالدین عراقی و مقام آن در ادبیات ایران»، مجله ایران شناخت، ش ۵، تابستان ۱۳۷۶، ص ۱۲۲-۱۲۹.
- تقی‌الدین بلیانی (۱۳۸۸) عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین، به کوشش محسن ناجی نصرآبادی، (دوره هفت جلدی)، تهران: اساطیر.
- چیمه، محمدآختر (۱۳۷۲) مقام شیخ فخرالدین عراقی در تصوف اسلامی، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- حاج سید جوادی، سید کمال و همکاران (۱۳۷۶) نگرشی بر آثار عراقی، تهران: سازمان چاپ و نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- دولت‌شاه سمرقندی (۱۳۱۸) تذکره دولت‌شاه، به اهتمام محمدملک شیرازی، بمبئی: خان‌صاحب.
- ریپکا، یان و آتاکار کلیما و ایرزی بیچکا (۱۳۷۰) تاریخ ادبیات ایران، ترجمه کیخسرو کشاورزی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۶۲) دنباله جست‌وجو در تصوف، تهران: امیرکبیر.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۰) ارزش میراث صوفیه، تهران: امیرکبیر.

سلیمان ساوجی (۱۳۴۸) جمشید و خورشید. به سعی ج. پ. آسموسن و فریدون برهمن، تهران: نشر تهران.
 عراقی، فخرالدین (۱۳۳۸) کلیات شیخ فخرالدین عراقی، به کوشش استاد سعید نفیسی، تهران: کتابخانه سنایی.
 محتشم، نسری (۱۳۸۲) تصحیح و توضیح کلیات فخرالدین عراقی، تهران: زوار.
 مستوفی، حمدالله (۱۳۳۹) تاریخ گزیده، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر.

References

- A View on the Works of Iraqi*. (1997). Group of Writers and edited by S. K. Haji Seyed Javadi. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Printing and Publishing Organization. [in Persian]
- Abu al-Majd Tabrizi, M. M. (2002). *Safinat al-Tabriz*. Tehran: University Press. [In Persian]
- Chima, M. A. (1993). *The Status of Sheikh Fakhr al-Din 'Iraqi in Islamic Mysticism*. Islamabad: Iranian and Pakistani Persian Research Center. [In Persian]
- Dowlatshah Samarqandi (1939). *Tazkira-ye Dowlatshah* (M. Malek Shirazi, ed.). Bombay: Khan Sahib. [In Persian]
- 'Iraqi, F. D. (1960). *Kolliyat of Sheikh Fakhr al-Din 'Iraqi* (S. Nafisi, ed.). Tehran: Sanaei Library. [In Persian]
- Mohtasham, N. (2003). *Editing and Commenting on the Kolliyat of Fakhr al-Din 'Iraqi*. Tehran: Zavar. [In Persian]
- Mustofi, H. (1960). *Tarih-e Gozideh* (A. H. Navai, ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Pourjavadi, N. (2001). *Ishraq and Mysticism*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Rypka, J.; Klima, A.; and Bchka, I. (1991). *History of Persian Literature* (K. Kashavazi, trans.). Tehran: Book Translation and Publishing Company. [In Persian]
- Salman Sawoji. (1969). *Jamshid and Khorshid* (J. P. Asmussen and F. Bahraman, eds.). Tehran: Tehran Publishing. [In Persian]
- Tajikistani, M. A. M. (1997). "The Mathnawi of Book of Lovers by Fakhr al-Din 'Iraqi and its Place in Iranian Literature". *Iran Shenaas*, No. 5: 122-129. [In Persian]
- Taqi al-Din Balyani (2009). *'Arafat al-Ashiqin and 'Arsat al-'Aarifin* (M. Naji Nasrabadi, ed.) (Seven-Volume Edition). Tehran: Asatir. [In Persian]
- Zarrinkoub, A. H. (1983). *Continuing the Quest in Sufism*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Zarrinkoub, A. H. (1991). *The Value of Sufi Heritage*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]